

کلید مفاهیم قرآن

محمد مرادی

کلید مفاهیم، یا معجم موضوعی قرآن کریم، که به زودی از سوی مرکز فرهنگ و معارف قرآن منتشر می‌گردد، حاصل یک دوره تلاش علمی حجة الاسلام و المسلمین هاشمی رفسنجانی، ریاست جمهوری اسلامی ایران واز زمره کتابهای اطلاع رسانی است.

دانش اطلاع رسانی، دانشی دیرپا و کهن است، ولی شیوه نوین آن، نوپاست. این دانش، بویژه در مورد قرآن کریم، از دیرباز، مورد استفاده قرار گرفته و کوششهای وافر و چشمگیری برای استخراج و عرضه تعالیم بلند آن، صورت گرفته است. در زمینه قرآن، فهرستها و معجمهای گونه گونی تا کنون به جهان علم و دانش عرضه گردیده است که با توجه به کلمات، ادوات، ضمائر و عبارات بوده و به صورت کشف الآیات و یا معجمهای الفاظ الفبایی سامان یافته اند. افزون بر معجمهای یادشده، معجمهای موضوعی گرد آمده در زمینه مفاهیم، اعلام، اماکن و رشته های تخصصی نیز وجود دارند که همان ملاک سابق را دارند و الفاظ و اشتقاقات صرفی در آنها محور بوده اند. این دو دسته از معجمها، علی رغم این که پژوهشگران را به بخشی از اطلاعات مورد نظر رهنمون می سازند، اما بخش مهم دیگری، که برگرفته از دلالت الفاظ و عبارات و ساختار جملات است، همچنان از دسترس علاقه مندان دور می ماند. البته گرایشهایی در این زمینه وجود داشته و در سالیان اخیر انجام گرفته، اما کاستیهایی دارند.

ضرورت توجه به مفاهیم به جای واژگان

به دست آوردن دیدگاه قرآن کریم در یک موضوع، بویژه در مواردی که لفظ خاصی در آن مورد وجود ندارد و یا موضوعی در قرآن آمده است، اما دقیقاً جای آن با لفظ خاصی روشن نیست، از مشکلات جدی محققان و قرآن پژوهان است. به عنوان نمونه: یافتن مباحثی چون سنتهای الهی، قانونمندی آفرینش، اداره جهان، قانونمندی تاریخ و جامعه، نظام اقتصادی و تربیت و دهها عنوان دیگر، چگونه ممکن است؟ کسانی که در تفسیر قرآن صاحب نظر نیستند یا به مفسران و عالمان به علوم و معارف قرآن دسترسی ندارند، چگونه می توانند اطلاعات و موضوعات مورد نظر خویش را از قرآن به دست آورند؟

گزار نیست اگر گفته شود:

بدون مطالعه دقیق قرآن از آغاز تا فرجام، چنین منظوری برآورده نمی شود.

حجة الاسلام والمسلمین هاشمی رفسنجانی در مقدمه تفسیر راهنما از این مشکل چنین یاد می کند:

(گاه اتفاق می افتاد برای پی بردن به نظر قرآن در باره یک موضوع، ناگزیر از مطالعه تمامی آن می

شدیم و این کار برای تحقیق در موضوعی دیگر، باید تکرار می شد.)^۱

افزون آن که لازم است هر پژوهشگر، جداگانه در هر موضوعی این تلاش علمی را برای خود به عمل آورد. چنین امری استفاده عمومی از تعالیم قرآن را ناممکن ساخته، وقت زیادی را به خود مشغول خواهد کرد. از این رو، ضروری است برای به دست آوردن دیدگاه قرآن کریم در زمینه های مخ تلف، به مفاهیم و دلالت الفاظ و عبارات توجهی بیش از گذشته مبذول گردد و این تلاش با توجه به ابعاد زیر صورت پذیرد:

۱. براساس دلالت‌های مطابقی، تضمنی، التزامی و اقتضایی الفاظ و جملات، به روشنی دلالت‌ها و مراد‌های آن به دست آید.

۲. الفاظی که دارای معانی متفاوت بوده و احتمالات درخور پذیرشی دارند و یا به دلیل واقع شدن واژه در میان جمله ای، آن لفظ معنایی غیر از معنای لغوی رایج خود می دهد، با ملاحظه جمله، معنای آن، به طور دقیق، روشن گردد.

۳. براساس شأن نزول‌های معتبر در باره احکام، موضوعات، اعلام، اماکن و موارد تاریخی، که بی گمان اطلاعاتی فراتر از الفاظ موجود ارائه می کند و جزء تعالیم قرآن به حساب می آید، زوایای جدیدی از اطلاعات برگرفته شود.

۴. روایات وارد شده از معصومین (ع) در تفسیر آیات، خود جایگاه ویژه ای در به دست آوردن مراد و معنای آنها دارد. چه بسا آیات بسیاری، معنایی غیر از معنای ظاهر و رایج آن داشته باشد. این دیدگاه‌های تفسیری، باید در تفسیر و برداشته‌ها لحاظ گردد.

۵. ارتباط فرازهای یک آیه و یا ارتباط چند آیه با یکدیگر و وحدت سیاق و یا گرایش‌های موجود در آیات، مقاطع زمانی و مکانی نزول آنها و ساختار ادبی جملات، بی گمان در تفسیر دخالت دارد که با توجه به آنها نیز مفاهیمی قابل استخراج است.

۶. اطلاعات مسلم بیرونی (اعم از عقلی و نقلی) که چه بسا آیه ای ناظر به آنها بوده و یا دخالت دادن آنها، تفسیر بهتر و روشن تری از آیات به دست می دهد، نیز باید در برداشته‌های مدنظر باشد. اینها و جز اینها، عواملی هستند که اطلاعات قرآن کریم را از دلالت ابتدایی الفاظ فراتر می برند. برخی از آنها، هیچ گاه در معجم‌های ترتیب یافته براساس الفاظ، نقش و جایگاهی ندارند و طبیعی است که با واژه های موجود در قرآن هیچ گاه نمی توان اطلاعاتی وسیع و گسترده به دست آورد.

گفتنی است چنین شیوه ای، به معنای تحمیل عقیده و نظریه ای بیرونی بر قرآن نبوده و نیست تا آن را تفسیر به رأی و ناروا دانست؛ چرا که تفسیر به رأی، نسبت دادن دیدگاهی به قرآن کریم، بدون داشتن دلیل عقلی و یا نقلی بر آن و تنها براساس تمایل و استحسان است ۲.

کتاب کلید مفاهیم قرآن، نخستین تلاش در راستای تنظیم معجم موضوعی مفاهیم قرآن کریم است که تا حدودی براساس ملاک‌های یادشده، تنظیم شده است.

مروری کوتاه بر تاریخچه شکل گیری و اجرا

از نوشته های آقای هاشمی رفسنجانی چنین برمی آید که ایشان سالیانی درصدد انجام این طرح بوده است:

(با نشر اولین جلد از این اثر، که در نهایت زمینه تدوین کلید مفاهیم قرآن را فراهم می آورد، تحقق آرزوهای دیرینم را نزدیک می بینم؛ آرزوهایی بس دیرپا که از دوران تحصیل و تحقیق در معارف اسلامی، در اندیشه و روحم ریشه می گرفت.)^۳

اما به دلیل وجود مشکلات و حضور فعال ایشان در مبارزه، انجام آن میسر نبوده است. تا این که در سال ۱۳۵۴ در پی دستگیری و مشخص شدن مدت زندان، فرصت را برای برآوردن آرزوی خویش مناسب می بیند. علی رغم فراهم نبودن امکانات لازم و مناسب نبودن محیط، در تاریخ ۱/۵/۱۳۵۴ با دست داشتن تنها یک دوره تفسیر مجمع البیان، فیش برداری را آغاز می کند. با تلاشی جدی و پیگیر، از آغاز تا پایان قرآن کریم را موضوع نگاری می کند. حاصل آن تلاشها، ۲۲ دفتر ۱۰۰ و ۲۰۰ برگی با ۳۱۵۹۰ فیش است.

گفتنی است این طرح، بدون هیچ پیشینه ای (دست کم برای نویسنده) طرحی ابتکاری است که نویسنده در برخورد با موضوعات جدید و در پی یافتن دیدگاه قرآن، آن را پی ریخته و در فرصتی مناسب به اجرا گذاشته است.

حجّه الاسلام و المسلمین هاشمی رفسنجانی، به دلیل اشتغالات پس از انقلاب اسلامی، مجموعه یادداشتهای تفسیری خود را برای تکمیل و آماده سازی جهت نشر، به دفتر تبلیغات اسلامی واگذار. برای برآوردن هدف یادشده، مرکز فرهنگ و معارف قرآن در سال ۱۳۶۶ تأسیس شد. مسؤولان، پس از مطالعات و بررسی همه جانبه، جهت تکمیل و اصلاح نهایی فیشها، گروههایی مختلف از طلاب فاضل را تشکیل دادند و با عنایت به فیشهای موجود، یکبار دیگر از آغاز تا فرجام فیش برداری گردید که بالغ بر سه برابر فیشهای موجود فراهم آمد. تاکنون ۳ مجلد از مجموعه یادشده موضوعات به نام (تفسیر راهنما) به چاپ رسیده و مجلدات دیگر در حال آماده سازی است.

برنامه نرم افزاری تبیان ۳

در حاشیه اصلاح و تکمیل فیشها، برای این که این یادگار عظیم علمی، جداگانه مورد بهره برداری قرار گیرد، کلیه دفاتر حجّه الاسلام والمسلمین هاشمی، توسط گروهی از محققان این مرکز ویراستاری و نمایه سازی گردیده و برنامه تبیان ۳ ساخته و در سال ۱۳۷۱ به علاقه مندان عرض ه گردید.^۴

ایشان در مقدمه ای کوتاه بر آن برنامه، نوشته است:

(تبیان ۳ را گامی در جهت خواسته دیرینم می بینم. آرزویی که سالها از وقت و نیرویم را با امید و نشاط صرف آن کردم. آرزوی تهیه کلید و ارائه راه روشنی برای فتح ابواب ورود به وادی مقدس بیکران قرآن کریم.)

برنامه تبیان ۳ با ۱۸۹۵ کلید واژه و ۳۰۹۱۵ عنوان فرعی و ۱۵۲۱۹ عنوان مرکب غیر تکراری و ۸۱۱۷۴ عنوان مرکب تکراری، همان گونه که نویسنده یادآوری کرده است، نخستین مرحله از مراحل تلاشهایی گسترده برای بهره برداری از قرآن کریم است:

اولین مرحله از مراحل بهره برداری از مهم ترین ذخیره تلاشهای علمی ام می باشد که به دنبال خود مراحل بالاتر و جامع تری را دارد.

پس از انتشار برنامه نرم افزاری تبیان ۳ و استقبال علاقه مندان از آن، به دلیل وجود اطلاعاتی مفید در این مجموعه علمی، مسؤولان مرکز یاد شده، تصمیم گرفتند آن برنامه را به صورت کتاب در آورند تا کسانی که امکان و توان استفاده از کامپیوتر را ندارند، بتوانند از آن بهره گیرند. بدین منظور، سه طرح زیر در دستور کار قرار گرفت:

۱. چاپ نمایه ها و موضوعات، همراه با آیاتی که موضوعات و نمایه ها از آنها برداشت شده است. فایده چنین طرحی این است که استفاده کنندگان همه اطلاعات را یکجا در اختیار دارند و نیازی به مراجعه قرآن نیست.

۲. چاپ نمایه ها همراه با آیاتی که موضوعات و نمایه ها از آن برداشت شده است.

۳. رده بندی نمایه ها بدون آوردن آیات.

سرانجام، پس از بررسیهای طولانی و گسترده، طرح سوم به تصویب رسید و اجرای طرح چاپ نمایه ها همراه با آیات، موکول به اتمام تفسیر راهنما گردید که پیش بینی می شود این طرح، کتابی بالغ بر ۲۰ مجلد شود و در آینده ای نه چندان دور، در دسترس علاقه مندان قرار گیرد.

برای اجرای طرح سوم، گروهی مجموعه نمایه های موجود را که بیش از ۱۶۴۰۰۰ عنوان تکراری ترکیبی بود، مورد بازبینی و حک و اصلاح قرار دادند. پس از اصلاحات جدید، کلیه واژه ها بالغ بر ۲۰۰۰ عنوان شد که به صورت الفبایی - موضوعی رده بندی شده است.

ویژگیهای معجم موضوعی قرآن

معجم موضوعی قرآن، برخلاف کاستیهایی که سامان دهندگان آن، پذیرفته اند، دارای ویژگیهایی است که سایر معجمهای منتشره تاکنون، آن جامعیت را ندارند. این ویژگیها عبارتند از:

۱. این معجم، به صورت الفبایی - موضوعی رده بندی شده است. به این معنی که برای موضوعات، کلید واژه تعیین گردیده است و کلید واژگان براساس حروف الفبا تنظیم شده اند. هر عنوانی که از جهت معرفتی، در حوزه آن کلید واژه قرار دارد، در ذیل آن آورده شده است. جویندگان بر ای یافتن اطلاعات مورد نیاز خود، باید به کلید واژگان مراجعه کنند و اطلاعات مربوط را در زیر آنها بجویند.

۲. کلید واژگان و نیز عناوین فرعی براساس اصطلاحات رایج زبان فارسی برگزیده شده اند، تا کسانی که با زبان عربی آشنایی ندارند، به آسانی بتوانند از آن استفاده کنند. تنها در مواردی که واژه عربی، شناخته شده تر از واژه فارسی بوده، آن واژه، انتخاب گردیده است. همچنین در مواردی که واژه اصطلاح قرآنی بوده و تبدیل آن به فارسی گویایی لازم را نداشته و یا شبیه آمیز بوده، همان اصطلاح به کار برده شده است.

۳. مفاهیمی که با عناوین دیگر، ارتباط معرفتی دارند و هر یک از آنها می تواند در توسعه و یا تکمیل اطلاعات دیگری مفید واقع شود، با رمز نیز ر. ک (نیز رجوع کنید) ارجاع داده شده است.

۴. واژگان مترادف مشخص شده و آن واژه ای کلید واژه و مدخل قرار گرفته است که رایج تر و جامع تر است و واژگان هم معنی و مشابه با رمز ر. ک به مدخلی اصلی ارجاع گردیده است، تا علاوه بر پرهیز از پراکندگی اطلاعات، واژگان نوین و شناخته شده در عرف استفاده کنندگان، جا یگاه خود را در میان اطلاعات داشته باشد.

۵. موضوعات، اماکن، اعلام و حوادث تاریخی که در قرآن به آنها تصریح نشده، بلکه به اشاره آمده، در این مجموعه گردآوری شده است که از این جهت، راهگشای خوبی برای پژوهشگران است.

۶. گستره اطلاعات در این معجم، بسیار فراتر از معجمهای موجود است و براساس نکات یاد شده در مباحث پیشین، اطلاعات و موضوعاتی آمده است که منحصر به فرد است. از این روی، علاوه بر تعیین حدود و وسعت اطلاعات، موجب ایجاد ذهنیت برای پژوهشگران جهت انجام پروژه های علمی در زمینه قرآن و مفاهیم آن و یافتن عناوین جدید می شود.

در پایان، از همه علاقه مندان به ساحت مقدس قرآن کریم، درخواست می شود هرگونه پیشنهاد و یا طرح خود را جهت هرچه جامع تر شدن کلید مفاهیم قرآن به مرکز فرهنگ و معارف قرآن ارسال دارند.

۱. هاشمی رفسنجانی، تفسیر راهنما، ۱/۱، مقدمه.

۲. مقدس اردبیلی، زبدة البیان / ۳.

۳. هاشمی رفسنجانی، تفسیر راهنما، ۱/۱، مقدمه.

۴. شرح چگونگی اجرای آن، در دفترچه راهنمای همان برنامه آمده است.